

વિશ્વકોશનો હેતુ

- માહિતી જરૂરીયાતવાળાને
 - આવશ્યક,
 - અદ્યતન અને
 - વિશ્વસનીય માહિતી સંક્ષિપ્ત અને સરળ સ્વરૂપમાં આપવાનો.

વિશ્વકોશના પ્રકાર

- સામાન્ય વિશ્વકોશ
 - વયસ્કો માટે બૃહદ્ બહુખંડીય વિશ્વકોશ : અંગ્રેજી ભાષા
 - વયસ્કો માટે બહુખંડીય વિશ્વકોશ
 - કિશોરો અને બાળકો માટે બહુખંડીય વિશ્વકોશ
 - એક અને બે ખંડીય વયસ્ક અને જુનિયર વિશ્વકોશો
 - રાષ્ટ્રીય અને ક્ષેત્રીય વિશ્વકોશ
- વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ
 - બહુખંડીય વિષય- વિશ્વકોશ
 - એકથી ત્રણ ખંડીય વિષય- વિશ્વકોશ

વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા

વિશ્વકોશના ઉપયોગ વિશે જોઈએ તો વિશ્વકોશો બધા વિષયોની માહિતી પૂરી પાડે છે. ગ્રંથાલયમાં સંદર્ભ સેવા આપવામાં વિશ્વકોશ કરોડરજજુનું કાર્ય કરે છે. મોટાભાગના સંદર્ભ પ્રશ્નોના જવાબ તેની સહાયતાથી આપી શકાય છે. અગાઉ વિશ્વકોશનો ઉપયોગ સમાજનાં ઉચ્ચ વર્ગના લોકો કરતાં હતાં, પરંતુ આજકાલ સામાન્ય લોકો પણ આનો ઉપયોગ કરતાં થયા છે. વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોમાં પણ વિશ્વકોશ વધારે લોકપ્રિય છે.

1. જે તે દેશ – પ્રદેશની સામાન્ય માહિતી મેળવવા.
2. જળ, સ્થળ અને આકાશની સામાન્ય માહિતી મેળવવા.
3. આપવામાં આવેલ સંદર્ભ સૂચિનો વધારે અભ્યાસ માટે ઉપયોગ કરવા.
4. નકશા, ફોટોગ્રાફ્સ, કોઠાઓ, ચિત્રો દ્વારા વિષયની સરળ રજુઆત કરેલ હોવાથી વિષય સરળતાથી સમજવા ઉપયોગી છે.
5. કોઈપણ વિષયનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવા ઉપયોગી છે.
6. જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી મેળવવા ઉપયોગી છે.
7. સંદર્ભ પ્રશ્નોના જવાબ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.
8. કોઈ વિષયની ચોકકસ અને વિશ્વસનીય માહિતી ટુંકાણમાં મેળવવા માટે ઉપયોગી છે.
9. કોઈ વિષયની બધી જ (સર્વે) માહિતી મેળવવા ઉપયોગી છે.
10. જે તે વિષય – પેટાવિષયની ઐતિહાસિક માહિતી મેળવવા, જાણવા માટે ઉપયોગી છે.

જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા વિશે ચર્ચા કરીએ તો,

1. સામાન્ય વિશ્વકોશ

સામાન્ય વિશ્વકોશોનો ઉપયોગ કોઈ પણ વિષયની મૂળભૂત માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો ઉપયોગ અપરિચિત વિષયોની માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે અથવા જાણકારીને તાજી કરવા માટે કરવામાં આવે છે. લેખોના અંતમાં આપવામાં આવેલી સંદર્ભસૂચિ દ્વારા વાચકોને , સંબંધિત વિષયનું વિસ્તૃત અધ્યયન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. વિશ્વકોશ દ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિની સામાન્ય જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અને સામાન્ય વ્યક્તિને સ્વજ્ઞાન મળે છે. આનાં તથ્યો , સચિત્રલેખો જીવન ચરિત્રાત્મક , ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક માહિતીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. બીજા શબ્દોમાં સામાન્ય વિશ્વકોશમાં બધી જ પ્રકારની માહિતીને એક સ્થાન પર સમાવેશ કરવામાં આવી હોય છે , જેવાં કે શબ્દકોશો વાર્ષિકીઓ, પંચાંગો, નિર્દેશિકાઓ, જીવનચરિત્રાત્મક અને ભૌગોલિક સ્ત્રોતો જેવાં કે નકશાપોથીઓ, વસ્તી ગણતરી અહેવાલો, ગેઝેટીયર , હેન્ડબુક , મેન્યુઅલ વગેરે. સામાન્ય વિશ્વકોશનાં ઉપયોગ ટૂંકમાં જોઈએ તો ,

- તે સામાન્ય જ્ઞાન વધારવા માટે સહાયક સાબિત થાય છે.
- સ્મૃતિને તાજી રાખવા માટે માહિતી પૂરી પાડે છે.
- લેખોનાં અંતમાં આપવામાં આવતી સંદર્ભસૂચિ દ્વારા તે સ્વયં શિક્ષણ મેળવવા માટે મદદરૂપ બને છે.
- તેનાથી તથ્યો, ચિત્રોલેખો, જીવનચરિત્રાત્મક, ભૌગોલિક તેમજ ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

2. સામાન્ય વિશ્વકોશ –અંગ્રેજી ભાષા

અંગ્રેજી સિવાયની બીજી યુરોપીય ભાષાઓના વિશ્વકોશોની ઉપયોગિતા વિશે સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ તો,

- વિશ્વવિદ્યાલય, મહાવિદ્યાલય તથા શાળા ગ્રંથાલયોમાં વિદેશી ભાષાના વિશ્વકોશોના સંગ્રહથી વિદેશી ભાષાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને વધારે ઉપયોગી બને છે.
- જે અંગ્રેજી ભાષામાં કુશળતા ધરાવતા ન હોય તવાં લોકો માટે ઉપયોગી છે.
- વિદેશી ભાષા શીખનાર દ્વિભાષી શબ્દકોશોની મદદથી સંબંધિત દેશ વિશે વધારે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા.
- કોઈ દેશનાં નિવાસીઓની જીવનશૈલી જાણવા.

3. ક્ષેત્રીય/રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશ

કોઈ પણ દેશનો રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશ જે તે દેશના ઇતિહાસ, સાહિત્ય સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, તહેવારો, ભૌગોલિક વર્ણન, સામાજિક , રાજનૈતિક તથા આર્થિક સ્થિતિ વગેરેની પર્યાપ્ત માહિતી આપે છે. વિદેશી ભાષાનાં તેમજ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રીય વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા જોઈએ તો,

- વિદેશી ભાષાનાં શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રત્યક્ષ અથવા દ્વિભાષી શબ્દકોશની સહાયતાથી
- વિદેશી ભાષા શીખવા માંગતા હોય તેમના માટે કે અન્ય લોકોની જીવનશૈલીના અનુમાન માટે.
- જેઓ અંગ્રેજી ભાષામાં નિપુણતા ધરાવતાં નથી, પરંતુ અન્ય વિદેશી ભાષાઓ વાંચી શકે છે.
- સામાન્ય વિશ્વકોશમાં આપવામાં ન આવી હોય તેવી વિસ્તૃત તેમજ માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે
- સામાન્ય વિશ્વકોશોમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવ્યો તેવા કોઈ દેશનાં જીવનચરિત્ર તેમજ ઐતિહાસિક, સ્થાનિક, સામાજિક, આર્થિક , સાંસ્કૃતિક તેમજ રાજનૈતિક સિથિતિ જાણવાં માટે ઉપયોગી હોય છે.

જેનાથી ઉપભોક્તાની માહિતીની જરૂરીયાતની પૂર્તિ થઈ શકતી નથી. આ પ્રકારની માહિતી સંબંધિત દેશના રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

4. વિશિષ્ટ વિષય વિશ્વકોશ

ગ્રંથાલયોનાં સંદર્ભ વિભાગના ગ્રંથપાલ વિશિષ્ટ વિષયો સંબંધિત પ્રશ્નો મેળવે છે અને તેના ઉત્તરો પ્રાપ્ત કરવા વિષય વિશ્વકોશને ઉપયોગમાં લે છે. ઉપભોક્તા કોઈ વિષય પર અથવા વિશિષ્ટ વિષયોના તથ્યોનો ઊંડાણથી પ્રાપ્ત કરવા સંબંધિત વિષયનું સંપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત માહિતી પ્રાપ્ત થાય તેમ ઈચ્છે છે. સંશોધન સંબંધિત વિષયની વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંદર્ભ ગ્રંથપાલ સંશોધન કર્તાને વિષય – વિશ્વકોશોનો ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપે છે. વધારે વિસ્તૃત સંશોધનની દિશામાં વિષય – વિશ્વકોશો મહત્વનું કાર્ય કરે છે. લેખોની સાથે આપેલી સંદર્ભસૂચિનો ઉપયોગ દ્વારા ઉપભોક્તાને બીજા કેટલાંક સ્ત્રોતોની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વિષય વિશ્વકોશ વિષય વિશેષજ્ઞોનાં જીવનચરિત્રો મેળવવા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સંદર્ભસ્ત્રોતોનું કાર્ય કરે છે.

વિશ્વકોશોનું મૂલ્યાંકન

અધિકૃત બૃહદ વિશ્વકોશને પ્રકાશિત કરવું ખૂબ જ ખર્ચાળ કાર્ય છે અને તૈયાર કરવામાં તેનું પૂર્ણ આયોજન, લેખો તૈયાર કરવા માટે નિષ્ણાંતોની પસંદગી કરવી, વ્યાપક તેમજ સંપૂર્ણ નિર્દેશિકા તૈયાર કરવા માટે નિર્દેશિકાકારોની પસંદગી કરવી, ચિત્રલેખો માટે કલાકારો અને ફોટોગ્રાફરોની પસંદગી, મુદ્રણ તેમજ પ્રુફ-વાંચનની વ્યવસ્થા કરવી, સામાયિકોમાં સમીક્ષાઓ ઉપરાંત સૂચિપત્ર અને પ્રચારસામગ્રી દ્વારા પુસ્તક વિક્રેતાઓ, વિતરકો, ગ્રંથપાલો વગેરેને જાણ કરવી. આ બધું કરવું આર્થિક રીતે સસ્તું હોતું નથી. પ્રકાશક તેમના અનુભવના આધારે આ બધી સમસ્યાઓથી પરિચિત હોય છે. ગ્રંથપાલે વિશ્વકોશોની પસંદગીમાં સાવધાની રાખવી જોઈએ. વિશ્વકોશોની પસંદગી અને પ્રાપ્તિને ગ્રંથાલયમાં સ્થાન અને બજેટ (ભંડોળ) બંને ધ્યાનમાં રાખીને કરવી જોઈએ. વાચકોની જરૂરીયાતો તેમજ સ્તરને પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. હવે આપણે મૂલ્યાંકનનાં મુખ્ય મુદ્દાઓ જોઈએ તો , (1) અધિકૃતતા ,(2) વ્યાપ્તિ , (3) રજુઆત ,(4) માહિતીની ગોઠવણી,(5) આકાર- સ્વરૂપ, (6) અદ્યતનતા. આ મુદ્દા વિશે વિગતે જોઈએ તો, મિત્રો પ્રથમ

1. અધિકૃતતા (Authority)

કોઈપણ વિશ્વકોશમાં આપવામાં આવેલી માહિતી કેટલે અંશે વિશ્વસનીય કે અધિકૃત છે તે ચકાસવું આવશ્યક છે. તે માટે,

1. પ્રકાશક કોણ છે.?
2. સંસ્થાની અધિકૃતતા
3. સરકારની સહાય પ્રકાશન માટે પ્રાપ્ત થયેલ છે કે કેમ ?
4. પ્રકાશકનો સંદર્ભગ્રંથ પ્રકાશનનો અનુભવ કેટલો છે.? કોણ છે.?
5. સંપાદકની સંપાદક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા , કેટલી છે? અને સંપાદન કાર્યનો અનુભવ કેટલો છે.?
6. વિશ્વકોશમાં આપવામાં આવેલ લેખોના લેખકો જે તે વિષયના નિષ્ણાંતો છે કે કેમ ?

તે બધું જ ચકાસતાં હકારાત્મક માહિતી પ્રાપ્ત થાય તો તે વિશ્વસનીય છે એમ કહેવાય. વિશ્વકોશો પ્રતિષ્ઠિત અને ખ્યાતનામ પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત થતાં હોય છે. તેનાં સંપાદકો વિદ્વાન અને વિષય નિષ્ણાંતો હોય છે. જે વિશ્વકોશની વિશ્વસનીયતા માટે પૂરતું છે.

2. વ્યાપ્તિ (Scope)

વિશ્વકોશમાં સમાવવામાં આવેલી માહિતીની વ્યાપકતા અને ગહનતા વિશ્વકોશની વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. કોઈપણ વિશ્વકોશ તેનાં આગવા હેતુ માટે પ્રકાશિત થતો હોય છે.

1. હેતુનું અનુકરણ કર્યું છે કે કેમ ?
2. સમાવિષ્ટ માહિતીનો વ્યાપ કેટલો છે.?
3. અધિકરણો સંક્ષેપમાં કે વિસ્તૃતમાં આપવામાં આવ્યાં છે.
4. જે ઉપયોગકર્તા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય તેને કેટલે અંશે ઉપયોગી છે. ?
5. વિશિષ્ટ વિષય પર વધારે ભાર મુક્યો છે કે નહીં. ?
6. દરેક વિષયની ગહનતાને આધારે સમાન ન્યાય મળ્યો છે કે નહીં.?
7. ક્યાંથી ક્યાં સુધીની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ?

વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવું અનિવાર્ય છે.

3. રજૂઆત

વિશ્વકોશની રજૂઆતની ગુણવત્તાની તપાસ કરવા ત્રણ માપદંડ મુખ્ય છે. :

1. સુવાચ્યતા,
2. વસ્તુનિષ્ઠતા,
3. શૈલી

1. સુવાચ્યતા

વિશ્વકોશમાં આપેલાં વિષયો વાંચવા અને સમજવા યોગ્ય હોવા જોઈએ. વિષયનું વર્ણન એવું હોવું જોઈએ કે વાચક કોઈ વિષયથી અજાણ હોય તો પણ વાંચીને સમજી શકે. લેખોની પ્રમાણભૂતતા અને ગુણવત્તા વાચકોની જરૂરીયાત મુજબ અને વિદ્વાનો તથા સાધારણ લોકોને સમજાય તેવી હોવી જોઈએ.

2. વસ્તુનિષ્ઠતા

તેમાં સમાવિષ્ટ લેખો કોઈ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રીય રાજનૈતિક ધાર્મિક પૂર્વગ્રહરહિત અને સત્ય પર આધારિત હોવા જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશોમાં કોઈપણ પ્રકારના અતિશયોક્તિ વિના રાષ્ટ્રીય વિષયોની વિગત હોવી જોઈએ. લેખો શક્ય તેટલાં તટસ્થ અને પૂર્વગ્રહ રહિત હોવા જોઈએ.

3. શૈલી

વિશ્વકોશ જુદી જુદી વયજૂથના જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વાચકો માટે હોય છે. એમનાં વિષય વિસ્તારનું ક્ષેત્ર પણ અલગ – અલગ હોય છે. એની શૈલી પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. વિદ્વતાભરી રી ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્વાનો માટે હોય છે. જ્યારે સામાન્ય લોકો તથા કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે લોકપ્રિય અને સરળ રીત અપનાવવામાં આવે છે. બાળ –વિશ્વકોશની રીત સરળ, ગમે તેવી અને સુંદર હોવી જોઈએ. ગ્રંથાલયમાં સંદર્ભ વિભાગનાં વાચકોની જરૂરીયાત તથા એનાં સમૂહ અથવા સ્તરને ધ્યાનમાં રાખીને વિશ્વકોશની પસંદગી કરવી જોઈએ.

4. માહિતીની ગોઠવણી

વિશ્વકોશ એ સંદર્ભસેવા અને માહિતીસેવા આપવા માટેનું પ્રથમ પગથિયું છે. જરૂરીયાત મુજબની માહિતી વિશ્વકોશમાંથી ઓછામાં ઓછા સમયમાં મળી રહેવી જોઈએ. આ માટે માહિતીની ગોઠવણી અગત્યનું પાસું બની

રહે છે. વિશ્વકોશમાં માહિતીની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે હોય છે. કેટલાંક નાના મુદ્દા કે પેટા વિષય માટે વર્ણાનુક્રમને અનુસરવામાં આવે છે. લખાણની પ્રકૃતિ અને આકાર સંપાદકીય યોજના પર આધારિત હોય છે. માહિતી ઝડપથી મળી રહે તે માટે અનુક્રમણિકાનું હોવું આવશ્યક છે. તેમાં “જુઓ ” (See) “વળી જુઓ ” (See also) સંદર્ભો આપવામાં આવ્યા છે કે કેમ ? વિશ્વકોશમાં જે તે માહિતી સામે ખંડ સંખ્યા, પૃષ્ઠ સંખ્યા, પૃષ્ઠના કલ્પિત વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે કે કેમ ? વિષય મથાળા “બ્લેક ટાઈપ” મોટા અક્ષરો ફેલગ વગેરેની સુવિધા છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. કેટલાંક એકબંધીય વિશ્વકોશની નિર્દેશિકા વિસ્તૃત હોય છે. પરંતુ તેમાં સંદર્ભસૂચિ હોતી નથી. બહુબંધીય વિશ્વકોશના છેલ્લાં ભાગમાં વિસ્તૃત નિર્દેશિકા આડ સંદર્ભો સાથે આપવામાં આવેલી હોય છે. આમ, માહિતી ગોઠવણીનાં બધા જ પાસાંઓની યથાયોગ્યતા વિશ્વકોશના ઉપયોગ માટે આવશ્યક છે.

5. આકાર-સ્વરૂપ

વિશ્વકોશનો આકાર – સ્વરૂપ તેની ભૌતિક રચના પર આધારિત હોય છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો, (1) સામાન્ય રૂપ-રંગ , (2) લેખો, ચિત્રલેખો આકૃતિઓ, નકશાઓ અને કોઠાઓ વગેરેનું પ્રસ્તુતી કરણ, (3) કાગળની ગુણવત્તા , (4) મુદ્રણ વગેરે સાથે સંબંધિત હોય છે.

1. સામાન્ય રૂપ-રંગ

ભૌતિક રૂપ-રંગનો એટલે વિશ્વકોશ જે સ્વરૂપમાં જોવાં મળે તેમાં મુખપૃષ્ઠ, મુખપૃષ્ઠ પર છપાયેલ શીર્ષક વગેરે દેખાવમાં સુદર અને આકર્ષક હોવા જોઈએ. વિશ્વકોશનું કદ વાપરવા માટે સગવડભર્યું હોવું જોઈએ.

2. લેખો, ચિત્રલેખો , આકૃતિઓ, નકશાઓ અને કોઠાઓ વગેરેનું પ્રસ્તુતીકરણ

લેખોનું પ્રસ્તુતીકરણ સારી રીતે યોજનાપૂર્વકનું , ચિત્રલેખો, પ્લેટો, નકશા કોઠાઓ, ચિત્રો, આકૃતિઓ, છાપચિત્રો વગેરે ચોક્કસ તથા સ્વાભાવિક રંગોમાં હોવા જોઈએ. મૂળપાઠમાં આ બધાનું સ્થાન એ પ્રકારે હોવું જોઈએ કે જેનાથી ઉપયોગકર્તાને વિષયવસ્તુ તથા પ્રકરણને સમજવામાં સરળતા રહે. છેલ્લાં ખંડમાં અપાતી નિર્દેશિકાને લીધે બંને વિભાગનું અવલોકન અસુવિધાજનક બને અને સમયનો વ્યય થાય છે. તેથી સંબંધિત નકશાઓને મૂળપાઠની સાથે આપવા જોઈએ. તેમજ નિર્દેશિકાની સાથે નકશાને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે.

3. કાગળની ગુણવત્તા

કાગળ બહુ જાડો કે બહુ પાતળો હોવો જોઈએ નહીં. કાગળ અપારદર્શી અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળો હોવો જોઈએ.

4. મુદ્રણ (છાપકામની કળા)

મુદ્રણ સારું, સ્પષ્ટ અને વાંચી શકાય તેવું હોવું જોઈએ. વિશ્વકોશોમાં વધારે ને વધારે માહિતી – સામગ્રીને સમાવવામાં આવે છે. છાપેલ અક્ષર નાનાં હોય. વાંચવામાં સરળ અને સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. જેથી વિશ્વકોશનો આકાર પણ નાનો થાય અને ઉત્પાદન ખર્ચ પણ ઓછું આવે છે. સ્તંભો અને અક્ષરોની વચ્ચે પ્રમાસર અંતર, બધી બાજુ પુરતાં પ્રમાણમાં જગ્યા તથા શીર્ષકો અને ઉપશીર્ષકો મોટા અક્ષરમાં છાપવાં જોઈએ કે જેથી આકર્ષિત બને.

5. પુસ્તકની બાંધણી

વિશ્વકોશોનાં ખંડ મોટા હોય છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં લવાતાં હોવાથી તેની બાંધણી પાકાં પૂઠાં, ચામડું, ટેરીન અથવા કૈલિનો વગેરે બનાવેલી હોવી જોઈએ. જેથી વિશ્વકોશોને સમાવી શકાય. જે તે ખંડમાંના લેખોના ક્રમ દર્શાવતા વર્ણોને દરેક ખંડની પીઠ ઉપર સ્પષ્ટ વંચાય તે રીતે આપેલા હોવા જોઈએ.

6. અદ્યતનતા (Revision)

વિશ્વકોશ પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય ખર્ચાળ અને ખૂબ જ મહેનત માંગી લે તેવું છે. તેને અદ્યતન માહિતી સાથે પુનરાવર્તન કરવાનું કાર્ય તેનાથી પણ કઠિન છે. વિશ્વકોશને અદ્યતન માહિતીસભર રાખવું તે વિશ્વકોશની પ્રાથમિક શરત છે. નવા વિષયો, જે તે વિષય માટેનાં નવીન અભિગમોને વાર્ષિકી દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પુન : મુદ્રણ સમયે આ માહિતીનો સમાવેશ કરી વિશ્વકોશને અદ્યતન રાખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વિશ્વકોશની – 5 થી 7 વર્ષ પછી પુનરાવર્તિત આવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે. વિશ્વકોશનો વિશિષ્ટ સંપાદક મંડળો અધિકરણોને સતત અદ્યતન રાખવામાં કાર્યરત હોય છે. IT ના યુગમાં સુધારાનું કામ કમ્પ્યુટર દ્વારા થતું હોવાથી સરળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમ છતાં સંપૂર્ણ સુધારા શક્ય હોતા નથી. ઉદાહરણ જોઈએ તો,

World Book Encyclopedia દર વર્ષે પુનરાવર્તિત આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરે છે. જેમાં જેટલી માહિતીનો અદ્યતનતા લાવવા સુધારા થાય છે.

Academic American Encyclopedia અને Encyclopedia Britannica on line ઉપલબ્ધ છે. જે માહિતીને સતત અદ્યતન રાખે છે. બીજા વિશ્વકોશ પણ અદ્યતનતા માટે પ્રયત્નશીલ છે. કેટલાંક વિશ્વકોશની CD- ROM આવૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે.

વિશેષતાઓ

વિશ્વકોશની વિશેષતાઓ જોઈએ તો, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં કોઈ એક વિષયની તમામ માહિતી એક જ ગ્રંથમાં સમાવવાનું શક્ય નથી. સર્વસામાન્ય અને સર્વવિષયક માહિતી કોઈ એક ગ્રંથમાં સમાવવું અત્યંત કઠિન છે, જટિલ છે. આને કારણે દરેક વિશ્વકોશ આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. તે વિશેષતા માહિતીની હોય કે શૈલીની હોય કે અન્ય હોય પણ તે આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. તે વિશેષતા માહિતીની હોય કે અન્ય હોય પણ તે આગવી વિશેષતા રહેવાની. જ્યાં વિશેષતા હોય ત્યાં મર્યાદા હોય અને બે વિશ્વકોશ વચ્ચે તુલના પણ થઈ જાય. વિશ્વકોશની વિશેષતાઓ જોઈએ તો,

1. સંદર્ભસૂચિ છે કે નહીં. ?
2. સંદર્ભસૂચિ અદ્યતન છે કે કેમ ?
3. સંદર્ભગ્રંથના અધિકરણોની ગોઠવણી વાચકોને ઉપયોગી છે કે કેમ ?
4. અધિકરણોની ભાષા અને શૈલી સરળ છે કે નહીં. ?
5. ઉપયોગ કરતાં તેને સરળ રીતે સમજી શકે તેમ છે કે નહીં.?
6. અદ્યતનતા માટેની યોજના અને પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે નહીં.?
7. નવી માહિતી ઉમેરવામાં આવે છે કે નહીં.?

આમ, આ તમામ મુદ્દા વિશ્વકોશની મર્યાદા અને વિશેષતા જાણવા માટે ઉપયોગી છે. આધુનિક વિશ્વકોશોની મુખ્ય વિશેષતાઓ ટૂંકમાં જોઈએ તો,

- A. આધુનિક વિશ્વકોશ એકબંધીય અથવા બહુબંધીય સંદર્ભસ્ત્રોત હોય છે. જેમાં માનવજ્ઞાનની બધી શાખાઓ સંબંધિત લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોય છે. જે સામાન્ય પરંતુ વર્ણાનુક્રમમાં વ્યવસ્થિત કરેલાં હોય છે.
- B. દરેક લેખના અંતમાં સંદર્ભસૂચિ આપવામાં આવેલી હોય છે.

- C. તેમાં પ્રખ્યાત તેમજ મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિઓ દ્વારા તૈયાર થયેલા અનેક ચિત્રલેખો, સંદર્ભસૂચિ આકૃતિઓ તથા છાયા ચિત્રો પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. જેથી વાચક વિષયને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે.
- D. જરૂરી માહિતી સરળતાપૂર્વક તેમજ ઝડપથી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં આડનોંધો તથા અન્ય સંદર્ભયુક્ત વિસ્તૃત નોંધ આપવામાં આવતી હોય છે.

મર્યાદા

જ્ઞાનકોશની મર્યાદા જોઈએ તો ,

1. જ્ઞાનવિસ્ફોટને લીધે વિશ્વકોશની માહિતી ઝડપથી જૂની થઈ જાય છે. તેને અદ્યતન રાખવા પૂરકગ્રંથો, વાર્ષિકો બહાર પાડવા જરૂરી હોય છે.
2. બીજી આવૃત્તિમાં સમયે અને જગ્યાને અભાવે સંપાદકો માહિતી ટુંકાવી નાંખે છે. આથી ગ્રંથાલયમાં બંને આવૃત્તિ રાખવી જરૂરી બને છે.
3. કેટલીક વાર આપેલ સંદર્ભસૂચિ વિષય અંગેની સમગ્ર માહિતી આપતી નથી. તથા અદ્યતન હોતી નથી.
4. માહિતી આપવાનું તાદાત્મ્ય વલણ હોતું નથી.
5. સામાન્ય વિશ્વકોશોમાં બધા જ ક્ષેત્રોનાં બધા પ્રકારના વિષય વિકાસોને આવરી લેતાં પ્રકરણો એક સમાન રીતે રજૂ કરાતાં નથી. જુદાં જુદાં લેખોનાં વર્ણનમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. આને લીધે વધારેમાં વધારે વિષય વિશ્વકોશોને પ્રકાશિત કરવા જરૂરી બની જાય છે કે જેનાથી વિસ્તૃત માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે.

સમગ્ર ચર્ચાને ટૂંકમાં સમજાવે તો,

1. વિશ્વકોશનાં આધારભૂત સેટ પ્રકાશિત કરવા સંપૂર્ણ આયોજન માટે

લેખો લખવા માટે વિષયનાં નિષ્ણાંતોની પસંદગી,વિસ્તૃત નિર્દેશિકા તૈયાર કરવા માટે સક્ષમ નિર્દેશિકાકારની પસંદગી,સારાં રેખાચિત્રો તૈયાર કરવા માટે રૂપરેખા કલાકાર તેમજ ફોટોગ્રાફ, કુશળ તેમજ સક્ષમ સંપાદકીય મંડળ,શુદ્ધ પ્રુફ વાચન તેમજ શુદ્ધ-મુદ્રણ અને વેચાણ વધારવાં માટે પર્યાપ્ત વિજ્ઞાપન તેમ જ પ્રસાર જરૂરી છે.

2. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વિશ્વકોશનું વર્ગીકરણ કરવામાં સંબંધિત માપદંડો

કદ તેમજ આકાર સ્વરૂપ, ઉપભોક્તાઓની વય અને વિષય – ક્ષેત્રનો વ્યાપ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાય.

3. વિશ્વકોશનું મહત્વ નિર્ધાર કરવા માટેનાં માપદંડ

અધિકૃતતા,વિસ્તાર-ક્ષેત્ર તેમજ ઉદ્દેશ , નિરૂપણ, વ્યવસ્થાપન- ગોઠવણી, આકાર-સ્વરૂપ, અદ્યતનતા, મર્યાદાઓ અને વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ છે.

4. કોઈ પણ વિશ્વકોશના આકાર સ્વરૂપ

ભૌતિક દેખાવ અથવા રૂપ-રંગ,લેખોનું પ્રસ્તુતીકરણ તેમજ ચિત્રલેખો,કાગળની ગુણવત્તા,મુદ્રણ કળા અને બાંધણી પર આધાર રાખે છે.

5. વિશ્વકોશનું વિસ્તાર- ક્ષેત્ર માપદંડો

યોજના,વિસ્તાર તેમજ વ્યાપકતા અને પસંદગી પર આધારિત હોય છે.

6. વિશ્વકોશના નિરૂપણ માટે

સુવાચ્યતા,વસ્તુનિષ્ઠતા અને શૈલી મુખ્ય ત્રણ બાબતો છે.

7. વિશ્વકોશોને અદ્યતન રાખવાની પદ્ધતિઓ

વાર્ષિક પુસ્તકોની ખંડનું પ્રકાશન,સમયાંતરે સંશોધન અને સતત સંશોધિત નીતિ આ ત્રણ પદ્ધતિઓ છે.

સારાંશ

એક અત્યંત લોકપ્રિય તેમ જ વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાતાં આવતાં સંદર્ભ સ્ત્રોતો અર્થાત વિશ્વકોશનાં વિસ્તાર ક્ષેત્ર તેમજ ઉદ્દેશ તથા કાર્યોની પણ ચર્ચા આપણે કરી. પ્રાચીન કાળથી લઈને આધુનિક કાળ સુધીનાં વિશ્વકોશનાં અવિભાવ તેમજ વિકાસનું સર્વેક્ષણ પણ આપણે કર્યું અને તમારો પરિચય જુદા જુદા પ્રકારનાં વિશ્વકોશો, તેમની વિશેષતાઓ તેમજ ઉપયોગિતાઓથી પણ કરાવ્યો. છેલ્લે સંદર્ભ વિભાગનાં સંગ્રહ માટે વિશ્વકોશની પ્રાપ્તિ કરતાં પહેલાં તેનાં મુદ્યાંકન સંબંધિત કેટલીક મુખ્ય દિશા નિર્દેશોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો અને મર્યાદાઓની ચર્ચા પણ કરી.

સંદર્ભ સાહિત્ય

1. ચારણ શીવદાનભાઈ, (૧૯૯૨), સંદર્ભ અને માહિતી સ્ત્રોત : વડોદરા,ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, લિમિટેડ,
2. BAOU. School of Humanities and Social Science. BLIS-05, Reference and Information Sources.
3. Grogan Denis (1992), Science and technology: An Introduction to Literature 4th ed. New York : McGraw Hill.
4. IGNOU. School of Social Sciences.MLIS-02, 4 Information Experts as Resource Persons.
5. Krishn kumar (1996), Reference Service.5th ed. New Delhi. Vani Educational Book.
6. Ranganathan, S.R. (1961), Reference service.2nd ed. Bombay: Asia Publishing House.